

Somlai Péter

TÖRTÉNET A PARSONSI BIRODALOM NAGYSÁGÁRÓL ÉS UTÓDAIRÓL

Jeffrey Alexander „Twenty Lectures. Sociological Theory since World War II” (New York 1987. Columbia University Press) című könyvéről

Eredetileg kezdő egyetemistáknak, Kaliforniában tanuló „undergraduate”-knek tartotta ezeket a leckéket Jeffrey Alexander. Belőlük írta később könyvét, amelynek alcíme leghelyesebben így hangozhatna: „Bevezetés a második világháború utáni amerikai szociológiai elméletekbe”.

A szerzőt a világon sok helyütt ismerik, nálunk is. Előadásokat tartott a Magyar Szociológiai Társaság két vándorgyűlésén, és az elméleti kérdések iránt érdeklődő olvasók hozzájuthattak több művéhez, az általa szerkesztett tanulmányköteteken kívül főként terjedelmes monográfiáihoz. Ezek egyike, a *The Modern Reconstruction of Classical Thought: Talcott Parsons* (Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press 1983) teljes egészében Parsons életművéről szól. A másikat, a gyakran idézett három kötetes *Theoretical Logic in Sociology*-t (Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press 1982–1983) a szociológia klasszikusairól (K. Marx, M. Weber, E. Durkheim) írta, illetve arról a kérdésről, hogy miként kapcsolódott Parsons hozzájuk, s hogyan teljesítette ki kezdeményezéseiket.

A *Húsz lecke* is főként Parsons elméleteiről szól. Az áttekintő jellegű, terminológiai, fogalmi és történeti kérdésekben eligazító 1. előadás után *Parsons szintéziseinek* szentelte a 2–6. leckét. A 7. lecke összefoglalja a *Parsonsszal szemben fellépő irányzatokat*, illetve azt, hogy miért kellett felbomlania ennek a „többdimenziós elméletnek”. Ezután a 8–9. leckében a *konfliktuselméleteket* (főként J. Rex koncepcióját), a 10–11.-ben G. Homans *csereelméletét* tárgyalja a szerző. Ezt követi a 12–13. leckében a *szimbolikus interakcionizmus* (G. H. Mead, H. Blumer, E. Goffman), a 14–15. leckében a *fenomenológia* (E. Husserl és társadalomtudományi követői) és az *etnometodológia* (főként H. Garfinkel) elemzése. A 16–17. leckében a „*kulturális szociológiának*” nevezett irányzatot, a *hermeneutikai* megközelítéseket, elsősorban pedig Clifford Geertz kultúraelméletét tárgyalja. A 18–19. lecke a *marxizmussal* foglalkozik, azon belül H. Marcuse életművét, főként pedig az „Egydimenziós ember”-t elemzi. Végül a 20. lecke rövid áttekintést ad a *nyolcvanas évek közepétől kialakult irányzatokról*.

E gazdag tematika ismertetését nem érdemes elaprózni. A Parsons utáni elméletekről szóló leckéket csak a szerző tudománytörténeti koncepciójának keretében említem. Némileg részletesebben méltatom viszont a mű első, Parsons elméleteiről szóló részét, illetve a „többdimenziós elmélet” jellegéről és felbomlásáról szóló elemzéseket.

A nagy elmélet keletkezése

„1937-ben megjelent egy rendkívüli könyv. Akkor kevesen figyeltek fel rá, pedig a legfontosabb és legnagyobb hatású szociológiai publikáció lett azt követően, hogy a húszas évek közepén kiadták Weber *Gazdaság és társadalom* című művét. Ez a könyv a *The Structure of Social Action* volt” (22. old.).

Így kezdődik Alexander könyvének 2. fejezete. De — kérdezi a szerző — vajon ki tudja, hogy miről szól ez a „rendkívüli könyv”, amely sosem volt népszerű Európában, még szűkebb, szakmai körökben sem, s tegyük hozzá: Magyarországon alig ismerik. „Ki olvassa ma Parsonst?” — ismétli műve utolsó fejezetében a kérdést a szerző. Fejtegetéseiből és leírásaiból addigra megérthetjük, miért volt mégis annyira jelentős ez a munka.

1937-ben Európa nagyobb részét diktátorok, a társadalomról való gondolkodást pedig szélsőséges elméletek uralják. Parsons erre a korszellemre reagált cselekvéseméletével. Művét a liberális társadalomelmélet, de nem az utilitarista eszmék védelmében írta. Ellenkezőleg. Az utilitarizmust s a rajta alapuló gazdaság- és társadalomelmélet torzításait tette felelőssé az európai liberalizmus elgyengüléséért. Ezért tekintette saját feladatának azt, hogy a szociológia alapzatául szilárdabb s egyúttal modernebb elméletet dolgozzon ki.

Úgy látta, hogy e munkálatokat több irányból veszély fenyegeti. Először is a materializmus felől (ezt mások inkább empirizmusnak nevezik), mert az figyelmen kívül hagyja a célokat, értékeket, normákat, tehát az „idealista” tartalmakat. Azután egy torz individualizmus irányból, amely atomoknak láttatja az egyéneket és véletlenszerűnek a társadalmi rendet. Végül pedig az olyan kollektívizmus felől, amely nem érzékeli az egyéni és társas cselekvéseknek, a társadalmi rend alapegységeinek a jelentőségét. E tévutakat, s főleg az utilitarizmus és a szociáldarwinizmus zsákutcáit kikerülve próbálta megújítani a liberalizmus angolszász hagyományait.

Alexander történeti háttérreljárásban ott látjuk Európa gyengülését és az amerikai fellendülését, a szociológia amerikanizálódását. Amerika azonban nemcsak az empirikus társadalomkutatásnak lett a terepe. A szociológiai elmélet elé is feladványként állította — főként a világ gazdasági válság és a „New Deal” után, tehát az 1930-as évek második felétől — a modernitás, növekedés és stabilitás közös problémáit, összefonódó folyamatait. Parsons több mint harminc éven át, újabb és újabb fogalmakat és elméleti változatokat dolgozott ki e feladványok megoldására.

A *Hús lecke* bőségesen idéz e változatokból és szívesen népszerűsíti őket. Alexander munkájának egyik fő erénye éppen ez: a pontos összefoglalás, tömörítés, az ezoterikusan hangzó szövegek „lefordítása” ismertebb nyelvre, tehát az elméletek pedagógiája. Közben pedig felvillantja a kortörténet és az eszmetörténet érdekes összefüggéseit.

Jó példa erre Parsonsnak a fasizmusról szóló két rövidebb tanulmánya (mindkettő újraközölve az 1954-es *Essays in Sociological Theory* című gyűjteményes kötetben — New York, The Free Press). Az eredetileg 1942-ben megjelent első mű — a *Democracy and Social Structure in Pre-Nazi Germany* — a nemzeti-szocialista diktatúra keletke-

zésének okait, a „Weimar-jelenséget” vizsgálja. Egyik tézise szerint a német társadalom kettészakadt egy progresszivistá (munkásokból, értelmiségiekből, tudósokból, baloldaliakból álló) és egy tradicionalista (arisztokratákból, az alsó középosztályból, vallási vezetőkből és az új középosztálynak velük szövetségre lépő csoportjaiból álló) tömbre, s a két irányzat harcából 1932-től a tradicionalisták kerültek ki győztesen. A másik tanulmányt — a *Certain Primary Sources and Patterns of Aggression*-t — már a háború után írta Parsons (1947-ben jelent meg). Ebben az agresszió eredetét magyarázva a modern társadalmak egyik szervezeti feszültségére hívja fel a figyelmet. Arra, hogy milyen egyenlenségek tapasztalhatók a hivatásszerű munka és a család világa között. A foglalkozás, a pénzkereső munka mindinkább személytelenné és instrumentálissá s egyre inkább a férfiak tevékenységi körévé lett a modernizáció során. Ezzel párhuzamosan a családi élet és a nevelés visszahúzódott a termelés, a forgalom és az igazgatás szféráitól, s mindinkább a nők területévé vált. A felnövekvő fiúgyerekek azonosulási tárgya így szükségképp az anya, a nagymama, a nevelőnő, az óvónéni lett, s ez a körülmény később, a kamaszkor idején súlyosan akadályozta fejlődésüket.

Parsons szerint tehát a férfiak agresszivitásának kimeríthetetlen forrását táplálja az integrációnak a modern társadalmakra jellemző szervezeti formája. Arra pedig már 1942-ben is utalt, hogy a német családok rendkívüli mértékben zártak és nő-központúak voltak. Még hangsúlyosabb volt bennük a „férfiasság kigyenlítő kultusza”, s még nehezebben lehetett feloldani a nemi azonosulás feszültségeit. Az így adódó „frusztrációs többlet” azután szükségképpen vezetett a romantikus fantáziaképek elburjánzásához és a múltba vágyódáshoz. Ehhez járult a hierarchikus személyközi viszonyok és formalizmusok tisztelete. Az „agressziós többlet” előbb befelé irányult, bűnbakot keresve, „gleichschaltolva” a progresszivistá csoportokat, majd a modernista Nyugat felé fordult s azt próbálta ugyanígy megsemmisíteni.

Az ilyen tanulmányok szélesebb körű ismerete talán változtatna a Parsonsról kialakult sematikus képen is. Parsons igazi jelentőségét azonban nem ezekkel, hanem „többdimenziós elméletével” magyarázza a *Húsz lecke*.

A „többdimenziós” elmélet

A szociológiai elméleteket Alexander szerint két kérdés foglalkoztatja: *a cselekvés és a rend*. A cselekvés mindenfajta társadalmi jelenségnek, struktúrának és intézménynek a forrása, a rend („order”) pedig a kollektív viszonyok megjelenését, szervezettségét, a társadalmak létformáinak szabályszerűségeit foglalja magában. *A cselekvésre vonatkozó fogalmak nélkül nem látjuk az erdőben a fákat, ha viszont a kollektív renddel nem, csakis a cselekvő egyénnel foglalkozunk, akkor nem látjuk a fáktól az erdőt.*

Az individualizmus–kollektívizmus dilemmája mellett azonban egy másik nehézséget is át kell hidalnia a teoretikusnak: az *objektivistá* („materialista”) versus *szubjektivistá* („idealista”) szociológiai nézőpontok egyoldalúságait. „Az idealista hagyományokon belül a normákra összpontosítottak a kollektivisták és az egyéni

erőfeszítésekre az individualisták. Ezzel szemben a materialista hagyományt követő kollektivisták a létfeltételekre, az individualisták pedig az eszközökre fordították figyelmüket. Parsons úgy alkotta meg a cselekvési egység modelljét, hogy magába foglalja mindezeket a hangsúlyokat, s teszi ezt anélkül, hogy áldozatul esnék egyoldalúságáknak” (24–25. old.).

A *Húsz lecke* tehát azzal magyarázza Parsons elméleti munkásságának rendkívüli jelentőségét, hogy *szintetizálta a cselekvés és a rend problémakörét, illetve a materializmus (empirizmus) és idealizmus (normativizmus) elemzési szempontjait*. Ez a „többdimenziós elmélet” azonban maga is többször változott. Az 1937-es első változatot még döntően a voluntarizmus és normativizmus jellemezte, míg a középső korszak nagy műveit főként az „egyensúly” követelményeinek megfogalmazására tett kísérletek.

E középső korszakot a strukturalista funkcionalizmus kibontakozását leginkább az 1951-ben megjelent két nagy monográfia, a *The Social System* és az E. Shilsszel közösen írt *Toward a General Theory of Action* fémjelzi. Parsons társadalomelméletének ekkor lesz kulcsfogalma a *differenciálódás*, a *bevonás* („inclusion”) és az *érték-általánosítás*. Mindhárom fogalom a társadalmi változás egy-egy mozzanatára vonatkozik s olyan tendenciákat jelöl, melyek a modernizáció során váltak hangsúlyosakká és átütő erejűvé. Persze „modernizációról” szólva is arra kell gondolnunk itt, amire Parsons a negyvenes évek végétől utalt: az integrációját fejlesztve és egyensúlyozva megőrizni tudó fejlődésre, a stabilitás és növekvő bőség amerikai társadalmára. A *Húsz lecke* itt is tömören és pontosan tanít meg a „nagy elméletre”. Például az „érték-általánosítás” („value generalization”) fogalmát így ismerteti: „A demokratikussá és individualistává váló társadalomban széles körű érték-általánosításra van szükség, mert nem mardhat közvetlen kapcsolat egyfelől egy bizonyos érték, másfelől egy bizonyos tevékenység között. Ha ilyen kapcsolat fennmarad, ha konszenzuális értékek közvetlenül ellenőrzik a tevékenységet, akkor nincs helye a különbözésnek, racionalitásnak és változásnak. Az általános értékek viszont forrásai lehetnek az egyezkedéseknek, de nem szabályozzák részletekbe menően a mindennapi életet” (78. old.).

Az érték-általánosítások hatásai a differenciáció és a bevonások trendjeinek hatásaival együtt az „intézményesített individualizmusban” („institutional individualism”) összegeződnek. Ez megakadályozza az embereket központilag szabályozó hatóság működését, s fenntartja a cselekvéskoordináció, illetve az értelmezés és értékelés esetlegességeit („kontingenciáit”). A nyitott döntési helyzetekbe lépő egyének lehetőségei azonban nagyon is korlátozottak, hiszen egyikük sem határozhatja meg egyedül a döntési tényezőket, s mindegyiküknek figyelembe kell vennie a partnerek elvárásait.

Ezek bemutatásából is érdekes részletekre derül fény. Például arra, milyen nagy hatással volt Freud, s főként a „felettes én” fogalma Parsonsnak a személyiségfejlődésről és szocializációról kidolgozott elméletére. Sőt, arra is, ahogyan megfogalmazta a páros interakciók mint alapegységek sajátos kétoldali nyitottságát, az „egymást kiegészítő elvárások” egyensúlyát és a „kettős kontingenciát”. Ugyancsak érdekes a szociális rendszerekről, az integrációról és az allokációs mechanizmusokról szóló fejtegetés. Alexander itt is szívesen hivatkozik társadalomtörténeti összefüggésekre, azok-

ra a kérdésekre, melyek a jóléti állam kiépítésével kapcsolatban foglalkoztatták a modernizáció mintaállamává lett Amerikát. Ilyen történeti háttér előtt a *Hűsz lecke*-ben sokkal élettelibbé válnak a funkcionista rendszerelmélet konstrukciós problémái is.

Elméletek és dilemmák a parsonsi „birodalom” után

A hatvanas évek közepétől megváltozott az amerikai társadalomfejlődés és a szellemi élet. A vietnami háború és a békemozgalmak, a jóléti állam válsága és a diáklázadások új fényben láttatták Amerikát, a gazdagságot, a növekedést, a fogyasztói társadalmat, a műszaki haladás és felhalmozás értelmét. A változások új kérdéseket indukáltak a szociológiában is. *Parsons elmélete ettől kezdve konzervatívnak bizonyult és dimenzióira bomlott — akárcsak az az értékrendszer, amelyet megörökölt és kifejezett.*

„A szociológiai elmélet története a második világháború után bizonyos értelemben nem más, mint a »parsonsi birodalom« felemelkedésének és hanyatlásának története. Parsons »hanyatlása« azonban maga is egyfajta felemelkedéssel járt, nevezetesen új elméleteket eredményezett, melyek azután maguk tettek szert intellektuális népszerűsége és tekintélyre. Ezek az elméletek mind szembenálltak a funkcionálizmussal, mégis mind kötődtek, meghatározó módon, Parsons elméletéhez” (281. old.).

A „nagy elmélet” tehát elkerülhetetlen felbomlásában is kivételesen tanulságos volt. Legfőbb tanulságát éppen a belőle származó „utódelméletek” szolgáltatták, amelyek mind a strukturalista–funkcionista elvek kritikájából formálódtak. Ezek nyomán ugyanis világosabbak lettek a szociológiai elméletképzés „alapproblémái”, általános érvényű ismeretelméleti és módszertani követelményei. Az új elméletek együttese, az elkülönült szemléleti dimenziók halmaza értette meg a „több dimenzionalitás” jelentőségét is. Erre próbálja szakadatlanul figyelmeztetni olvasóját a *Hűsz lecke*.

Alexander tudományképében sokféle elméletképző dimenzió található. Ezek egyik, metaelméleti tengelye az individualizmus–kollektívizmus, a másik pedig racionalizmus–normativizmus. E „változók” permutációi révén csoportosíthatók az elméletek. A racionalista individualizmus csoportjába kerül a csereelmélet és a racionális döntésemélet; a racionális kollektívizmus csoportjába a marxizmus; a normativista individualizmus csoportjába tartozik a szimbolikus interakcionizmus és az etnometodológia, míg a normativista kollektívizmushoz a hermeneutika és a „kulturális szociológia”.

Ezekhez az elmélettípusokhoz sajátos dilemmákat rendel Alexander. A *Hűsz lecke*-ben ezek közül háromról olvashatunk: az individualista, interpretációs és marxista dilemmáról.

Az individualista társadalomelméletek dilemmája az, hogy a cselekvési és döntési helyzetek, az előfordulások (kontingenciák) nyitottsága miatt nem tudják a „rendet” értelmezni. Mégis szociológiai keretben kell gondolkodniuk, ezért aztán csak két rossz között választhatnak: vagy a véletlennel, vagy pedig egy rejtett kollektívista kategóriával magyarázzák az integrációs és társadalomszervezeti formákat, a csoportsszolidaritást,

a magatartás normatív szabályozását, s minden más, elméletükből kimaradt jelenséget. Az „individualista dilemma az, hogy választani kell egyfelől a maradványkategóriák meghatározatlansága, másfelől a tiszta kontingencia véletlenszerűsége között” (223. old.).

Ugyancsak megoldhatatlan az *interpretációs dilemma* (327. old.), amely előtt a hermeneutika és a „kulturális szociológia” találja magát. Ezek az irányzatok feltételezik a jelentések és kontextusok kollektív elrendezettségét. De szakítván a szociológiai determinizmussal, kénytelenek minduntalan kontingens szerkezetekre, illetve olyan tényezőkre hivatkozni, amelyek nem állhatnak össze „kulturális rendszerré”. Fel kellene adniuk az igényüket, hogy általános érvényű szabályszerűségeket fogalmazzanak meg — s Clifford Geertz ezt meg is tette a *The Interpretation of Cultures* című kötetében.

A *marxista dilemma* a determinizmus és voluntarizmus megoldatlan kettősségéből fakad. A marxisták vagy feladják az utópizmust és a forradalmi radikalizmust (ezt tette a szociáldemokrácia) — s akkor alig lehet megkülönböztetni őket a liberálisoktól —, vagy pedig a hiperaktivizmust és voluntarizmust választják (mint Lenin a „Mi a teendő?”-ben, mint Mao és mint a nyugati „spontik” és mások) — ez a választás azonban eltávolít az „objektív feltételektől” és a „törvényszerűségek” figyelembevételétől.

E dilemmák is jelzik, hogy Parsons, a szintetizáló mennyire abszolút, már-már mennyei magasságokba emelt tekintély Alexander elemzéseiben. A leckéket olvasva egy idő után már nem is csodálkozunk azon, hogy Parsonst több helyütt Hegelhez hasonlítja, ahhoz a gondolkodóhoz, aki ugyancsak az ész és egyéniség földi megvalósulását, testet öltését fedezte fel saját országában. Az „új Hegel” után jöttek tehát az utódok, az „új neohegeliánusok”, J. Rextől, G. Homasntól és R. K. Mertontól kezdve H. Garfinkelen át C. Geertzig. Az általuk képviselt elméleti irányokból most a *szimbolikus interakcionizmus*ról szóló leckéket emelem ki példaként a *Húsz lecke* tanulságaira.

Alexander szerint G. H. Meadnek sikerült egyesítenie az individualizmus és a kollektivizmus társadalomelméleti követelményeit, míg a későbbi interakcionistaik eltávolodtak ezektől a követelményektől. Meadet — noha már ő sem tudta teljesen kikerülni az individualizmus buktatóit — még az a kérdés foglalkoztatta, hogy miként válnak szociális intézményekké az individuális gesztusok, és erre adott választ a „szerepátvétel”, az „általánosított másik” fogalmával, az „én” két minőségének („I” és „Me”) megkülönböztetésével. Mead követői azonban, s közülük főként H. Blumer, még mélyebb csapdába jutottak amiatt, hogy elvonatkoztattak az érdekviszonyoktól, a társadalmi kényszerektől és a szociális meghatározottságoktól, hatalomtól és tulajdontól, szolidaritástól és konfliktustól.

Alexander itt, a „*self-indication*” („énjelzés”) fogalmának elemzésekor igen aprólékosan nyomon követi azt, hogyan fordult visszájára az interakcionizmus eredeti szándéka. H. Blumer műveiben a cselekvő személy már nem együttműködések folyamányaként és egy dialógus keretei között, hanem mint „meghatározatlan meghatározó”, afféle demiurgoszként dönti el, hogy a „dolgok” mit jelentenek. Az interakciós partnerek így múlttalanná, történetietlenné válnak, hasonlóvá azokhoz az elvonatkoz-

tatásokhoz — ez Alexander egyik legérdekesebb megfigyelése —, amelyekből a csereelméletben formálnak szereplőket (220. old.).

Négy irányzatról olvashatunk, amelyeket annak alapján különböztet meg a szerző, hogy az 1950-es évektől az interakcionista mennyire zárkóztak el a „kollektivista szempontoktól”, tehát mennyire követték H. Bulmert, illetve próbáltak visszatérni G. H. Mead eredeti eszméihez. Eszerint térnek el egymástól:

— a „tisztá blumeriánusok” (ide sorolja a „címkézés”-elmélet híveit, főként H. Becker),

— R. Turner és a „kollektív magatartás”-elmélet más hívei,

— az ún. „iowai iskola” tagjai (M. Kuhn) és Sheldon Stryker, akik a strukturalizmussal próbálták egyesíteni az interakcionizmust,

— E. Goffman és a „dramaturgiai metafora” művelői.

A nyolcvanas évekkel új korszak köszöntött nemcsak a szimbolikus interakcionizmusra, hanem a szociológiai elméletek egészére is. Új témák jelentek meg — mint például a mikro- és makroszint közötti összefüggések, a pragmatista hagyomány felélesztése, illetve a társadalom kommunikációs alapjai —, s velük az elméleti tájékozódás is új irányok felé halad. Ezzel lett vége a Parsons elleni „lázadásnak” is, s ekkor kezdtek körvonalazódni egy radikálisan új szintézis igényei.

„Pótleckék” kellenek

Könnyen csalódhat, aki komolyan veszi a *Hús lecke* alcímét és a második világháború utáni szociológia „teljes” történetét várja J. Alexander munkájától. E történet fontos részletei közül sok minden fog hiányozni a magyar olvasó számára. Nem talál „tématörténetet” (a legfontosabb elméleti témák alakulásának, vitáinak s jelen állásának bemutatását); nincs benne „szociológus- és intézménytörténet”; alig esik szó az elméletek tudományos hatásairól (a filozófiától kezdve a pszichológián és etnológián át a történettudományig), illetve alkalmazásaikról az empirikus kutatásokban, „szakszociológiákban”, módszertanokban; nem tárgyalja a szociológiai elméletek szerepét a modern gazdaságban, politikában, iskolaügyben, a társadalmi tervezésben, reformizmusban, az előrejelzésekben és próféciaikban; végül hiányzik annak bemutatása is, hogyan váltak szociológiai fogalmak és koncepciók az értelmiségi vagy (főként Amerikában) középosztályi „közbeszéd”, tömegkommunikáció, tömegkultúra stb. jellegzetes részévé és tartalmaivá.

A szerző maga hangsúlyozza, hogy a szimbolikus interakcionizmus volt az egyetlen olyan szociológiai elmélet, melynek kereteit Amerikában — a pragmatikus filozófusok — dolgozták ki. Ennek ellenére a „parsonsi birodalom felbomlásáról” szóló történetek valamennyi főszereplője amerikai teoretikus, s J. Alexander csak melleleg említi az európai elődöket és kortársakat. (Eléggé feltűnő, hogy például P. Bourdieu neve elő sem fordul a könyvben.) A *Hús lecke* igen kurtán bánt az osztályelméletekkel, szót

sem ejt a világrendszer-elméletekről stb., stb. S tovább folytathatnánk a „teljességi” hiányok felsorolását és a pótleckeigényeket.

De hát ez a munka nem monográfia, hanem bevezetés — az amerikai szociológiai elméletekbe. Magyar nyelven nem talál hasonló tárgyú művet az olvasó. Ezért is érdemes lenne lefordítani és kiadni nálunk. Ami pedig kimaradt, azt máshonnan kell megismerni. Valószínűleg nehezen talál majd az olvasó ilyen körütekintő, világosan érvelő és jó tankönyvet, mint a *Húsz lecke*.